

Meer dan anderhalve meter solidariteit - Marie Kamphuislezing 2020

Monique Kremer, Hoogleraar Actief burgerschap, Universiteit van Amsterdam

Deze Marie Kamphuis Lezing is in verkorte vorm uitgesproken tijdens De Agenda van het Sociaal Werk op 19 november 2020.

Tijdens de lezing vertoonde Monique Kremer beelden van kunstenaar Max Catterall die aangaf het mooi te vinden dat zijn werk gebruikt werd rondom het thema solidariteit. Voor meer beelden bekijk: www.maxcatterall.co.uk

‘Jongens, kom op. We gaan bewoners een warme maaltijd aanbieden’. Dat zegt Atalay Celenk, eigenaar van restaurant Juliana Plaza in de wijk Transvaal in Den Haag aan het begin van de Coronacrisis. ‘We brengen niet alleen eten langs, maar zetten ze meteen even in het zonnetje door ze extra aandacht te geven.’ Brodeloos geraakte zzp’ers, en veel anderen die hun werk verloren, kunnen zich bij de gemeente melden voor steun. De overheid - dus wij allemaal - tast diep in de buidel. Wie dacht dat solidariteit op zijn retour was, wordt verrast door een ongekende revival van onderlinge bekommernis.

Toch zien we hier en daar al kleine barstjes. Kunnen we 50-plussers niet beter in een superdeluxe quarantaine plaatsen zodat jongeren hun kansen kunnen pakken? Hadden mensen met een migratieachtergrond hun IC- opname niet kunnen voorkomen door wat vaker naar de sportschool te gaan? En blijven we wel solidair als we elkaar minder fysiek tegenkomen op het werk of in het buurthuis? Kortom, hoe zorgen we dat de anderhalvemetersamenleving niet beperkt wordt tot anderhalve meter solidariteit? Dat we ons niet enkel bekommeren om onze kleine kring.

In deze lezing wil ik ingaan op wat solidariteit is, hoe die kleine barstjes wijzen op al enkele onderliggende pijnpunten rond solidariteit, en vooral, want daar draait het vandaag natuurlijk om: hoe kunnen sociaal werkers bijdragen aan een solidaire samenleving?

Wat is solidariteit?

Iedereen heeft er wel een beeld of gevoel bij, maar wat is solidariteit precies? De databank van wetenschappers geeft maar liefs 1,8 miljoen hits op de term ‘solidarity’ en 27.000 op het Nederlandstalige ‘solidariteit’. Er is zoveel over geschreven, en iedereen verstaat er wat anders onder. Sommige onderzoekers benadrukken de houding van mensen (‘wat heb je over voor anderen’), anderen de handeling van mensen (‘wat doe je in de praktijk’), en weer anderen zien de verzorgingsstaat als ultiem wonder van solidariteit. Misschien vat de volgende omschrijving solidariteit het beste samen: ‘het ervaren van lotsverbondenheid waardoor mensen zich inzetten voor elkaar en voor de verdeling van middelen’.

Daaronder valt wat wel ‘warme’ of informele solidariteit wordt genoemd, zoals vrijwilligerswerk en de ondernemer van Juliana Plaza. Maar ook ‘koude’ of formele solidariteit, denk aan de premies en belastingen die we betalen waarmee we indirect mensen steunen die we niet kennen. Sociaal werkers spelen in beide vormen een rol: als verbinder tussen mensen en als grondpersoneel van de verzorgingsstaat. Alleen als sociaal werkers hun werk goed doen (de ‘dienstverlening op orde is’) zullen mensen willen betalen voor anderen. Beide typen solidariteit kunnen goed naast elkaar bestaan. Sterker nog: met een sterke verzorgingsstaat doen mensen vaak meer voor anderen.

Wederkerigheid en twee vormen van vertrouwen

Waar is solidariteit op gebaseerd? Vooral op welbegrepen eigenbelang en slechts een snuffje altruïsme. Niemand kan heel lang een barmhartige samaritaan zijn. In deze Coronacrisis lijkt de puf er ook al een beetje uit te gaan: de opgewekte solidariteit kunnen we maar lastig opslaan, net als bij de energie van windmolens.

Wederkerigheid is daarom een cruciale voorwaarde voor solidariteit; je krijgt er iets voor terug. Bijvoorbeeld bij vrijwilligerswerk, erkenning van anderen. Of omdat je je zelf beter *voelt*. Je vindt het onprettig als je over een dakloze heen moet stappen als je leuk wil winkelen in de stad. Die dakloze heeft dan hinderkracht, zoals de socioloog Abram De Swaan dat noemt. Hij zei ook dat

hoe meer we van elkaar afhankelijk zijn ('interdependentie') hoe meer lotsverbondenheid we zullen ervaren. De Coronacrisis zou het inzicht dat we van elkaar afhankelijk zijn wel eens kunnen vergroten.

Maar meestal krijg je voor solidariteit niet meteen wat terug: er is vaker sprake van uitgestelde wederkerigheid. Je bent solidair omdat je weet (of hoopt) dat als jij eens pech hebt de verzorgingsstaat ook jou zal opvangen. Dat wanneer je oud en eenzaam bent een restauranthouder uit de buurt jou een maaltijd brengt. Dat veronderstelt wel dat ook jij je kwetsbaar voelt – dat ook jij je huis kwijt kan raken als je je baan en vrouw verliest.

Solidariteit betekent eveneens dat je vertrouwen moet hebben in elkaar. Dat je weet dat de ander zijn best doet, de boel niet belazert. Dat vertrouwen is vaak groter als je elkaar kent en ook herkent – als je je kan identificeren met de ander. Solidariteit is daarom begrensd – er zijn cirkels van solidariteit - je kan niet met iedereen lotsverbondenheid ervaren. Afstand – meer meters- verwatert de solidariteit, dat geldt voor zowel fysieke afstand als sociale.

Bovendien moet je vertrouwen hebben in de overheid, én in publieke professionals. De overheid moet eerlijk zijn en de uitvoering van sociale wetten op orde. Dat met het geld dat wij betalen kinderen daadwerkelijk goed onderwijs krijgen en mensen met problemen goede hulp en steun. En als mensen meer vertrouwen hebben in de verzorgingsstaat, zo blijkt, hebben ze dat ook vaker in elkaar.

Solidariteit onder druk

We komen nu bij de hamvraag: is er nog wel voldoende solidariteit? Het optimistische antwoord is volmondig ja. Er wordt in Nederland heel wat vrijwilligerswerk gedaan – meer dan in veel andere Europese landen. De vorm verandert wel door de tijd – niet meer standaard en structureel, meer hap snap wanneer het uitkomt – maar het neemt niet af. En tijdens de Coronacrisis zijn mensen meer voor elkaar gaan doen. Ook dragen we in Nederland nog steeds veel belastingen en premies af. De sociale zekerheid is dan wel versoberd maar we geven collectief nu meer uit aan ouderenzorg en kinderopvang. Als je het

mensen zelf vraagt, benoemen ze dat ze solidair zijn: een meerderheid van de Nederlanders wil minder inkomensongelijkheid en dat iederéén een goed pensioen heeft. We zijn in wezen, zei de premier, een ‘heel socialistisch land’.

Maar er is ook reden voor pessimisme: er zijn wel scheurtjes in de solidariteit, precies op die drie bovenstaande pijlers: het ervaren van wederkerigheid, vertrouwen in anderen en in de overheid. Laten we ze eens langs lopen.

Hebben mensen het gevoel dat zij – op den duur - iets terugkrijgen? Zien zij het ‘welbegrepen eigenbelang’? We hebben immers te maken met toenemende structurele ongelijkheid tussen hoger en lager opgeleiden, tussen mensen met en zonder migratieachtergrond, en tussen mensen met veel en weinig inkomen of vermogen. Het gevaar dreigt dat bijvoorbeeld hoger opgeleiden afhaken. Zij ‘lopen weg bij de rest’. Ze hebben steeds minder kans op werkloosheid, en een steeds betere gezondheid: ze lijken ‘onaantastbaar’ en regelen hun zaakjes zelf wel. Hoger opgeleiden willen inderdaad minder betalen voor sociale zekerheid en inkomensvoorzieningen. Wel willen ze goede zorg en onderwijs – daar hebben ze zelf ook baat bij. De mening van hoger opgeleiden telt zwaarder in beleid en politiek: hun wil is letterlijk wet.

Daar komt bij dat je solidariteit moet verdienen, zeggen mensen: er worden vaker condities aan gesteld. Steeds meer mensen vinden dat niet iedereen hetzelfde recht heeft op gezondheidszorg. Alleen als het buiten je eigen schuld is, zijn we solidair. Als je er niets aan had kunnen doen. Maar solidariteit wordt juist ondermijnt door het a-sociologische gedachtengoed dat zowel succes als falen toe te schrijven zijn aan het individu: dat als het goed met je gaat je dat helemaal aan jezelf te danken hebt, dus als het slecht met je gaat ook. We leven in een tijd van ‘eigen schuld’.

Ten tweede ontstaan er haarscheurtjes in het vertrouwen in elkaar. Lager opgeleiden en hoger opgeleiden leven vaker in hun eigen cirkels. Ze werken op andere plekken, hebben andere waarden en kijken niet dezelfde programma’s op TV – behalve dan het NOS-journaal. De toenemende superdiversiteit – er zijn steeds meer mensen met verschillende migratieachtergronden uit wel honderden landen - zet ook de solidariteit onder druk. Niet alleen die van Henk maar ook van Hamid, die net zo goed met veel nieuwelingen te maken heeft. Wie is de

ander, vragen ze zich af. Het gevaar dreigt dat mensen zich niet voldoende in elkaar herkennen, en elkaar daarom minder vertrouwen.

Daarbij zien we, ten derde, barstjes in het vertrouwen in de overheid. Tijdens deze Coronacrisis zien we de terugkeer van een sterke overheid. Maar er is ook een flinke deuk geslagen in het vertrouwen in de uitvoering. Denk bijvoorbeeld aan de Toeslagenaffaire waarin onschuldige burgers jarenlang door vaderschap staat werden gedupeerd. Het SCP concludeerde onlangs dat de decentralisaties niet kunnen voldoen aan de hooggespannen verwachtingen om de zorg en hulp dichterbij huis te organiseren, dus beter: de jeugdzorg, de bijstand – het gaat niet allemaal op rolletjes. De helft van de inwoners in de vier grote steden heeft weinig vertrouwen in de nationale én in de lokale overheid. Het wantrouwen van de overheid naar burgers dat decennialang de boventoon voerde heeft zich tegen de overheid zelf gekeerd. Een deel van de vooral lager opgeleide burgers voelt zich niet serieus genomen of voelt zelfs regelrechte afkeer. Ze zeggen: de overheid is er niet voor hén.

In Nederland is er veel meer dan anderhalve meter solidariteit. We zien tijdens de Coronacrisis zelfs een revival. Maar hoe houden we die energie vast en hoe kunnen sociaal werkers daaraan bijdragen?

Sociologische verhalen vertellen

Solidariteit gaat niet zonder uitsluiting – je kan niet met de hele wereld solidair zijn. 41.000km² solidariteit, de oppervlakte van Nederland is al lastig genoeg. Inclusie is een illusie. Maar hoe kan het sociaal werk de lotsverbondenheid tussen mensen vergroten? En met wie is de sociaal werker solidair? Met mensen in kwetsbare posities (dus niet met kwetsbare mensen), vanzelfsprekend.

Toch is het niet altijd vanzelfsprekend wie dat zijn, dus wie het zwakste belang heeft. Naast de *structurele ongelijkheid* naar opleidingsniveau, inkomen en migratieachtergrond, die ik net beschreef, bestaat er ook *situationele ongelijkheid*, een term van socioloog Randall Collins. In bepaalde situaties en relaties maken mensen juist de dienst uit die in de wetenschappelijke statistieken achterblijven. Collins schets het beeld van een beschaafde, ‘witte’

middenklasse man die zich op een bankje in het park verbijt, terwijl jonge ‘zwarte’ jongens met hoodies en gettoblasters de sfeer domineren. En wie is er niet wel eens op een bijeenkomst geweest waar de ervaringsdeskundige het woord neemt over armoede of vrouwendiscriminatie waardoor meteen de mond werd gesnoerd van mensen die dat nooit hebben meegemaakt? Op het plein van de wijk is het ook niet altijd helder wie het zwakste belang heeft: de jongen die thuis geen plekje heeft om te chillen of de zeventigplusser die op het bankje wil hangen? Kortom, sta naast mensen in de zwakste positie, maar kijk goed wie zich structureel en wie zich situationeel in de meest kwetsbare positie bevindt.

Sociaal werkers kunnen meer aandacht vragen voor *hoe* mensen in een kwetsbare positie terechtkomen en wat dat voor hen betekent. Door het eerlijke verhaal te vertellen. Als je de oren en ogen van de samenleving bent, gebruik dan ook je mond! Vertel niet steeds de succesverhalen maar vertel ook over de worstelingen van mensen in de marge – net zo lang tot het irriteert. De casuïstiek van het sociaal werk, waar Marie Kamphuis ook veel over schreef, is een vorm van hinderkracht. En kan ook helpen bij het vergroten van het maatschappelijk inzicht.

Sociaal werkers mogen met die vertellingen ook meer ‘sociologiseren’. Dat biedt tegengif tegen de erosie van solidariteit. Wijs erop dat niet alle problemen aan het individu kunnen worden toegerekend - dat het ‘sociale problemen’ zijn. Laat zien dat ‘eigen schuld’ een veel te simplistisch begrip is en breng het woord ‘botte pech’ weer eens in stelling. Je kan immers je eigen jeugd niet kiezen of je ‘IQ’ opkrikken. Knabbel met verhalen aan de onaantastbaarheid van de ‘well-to do’. Wrijf erin dat ook middelbaar en hoger opgeleiden in de schulden kunnen komen, of door een scheiding in de lappenmand terecht kunnen komen. Sociaal werkers zijn, denk ik, veel te makkelijk meegegaan in allerlei beleidsconcepten zoals ‘zelfredzaamheid’ en ‘eigen regie’, ‘eigen kracht’, begrippen die het individu centraal stellen. En die nu op hun retour zijn. Waarom komt die kritiek wel vanuit de WRR en het SCP en niet vanuit het werkveld en haar instanties? Ik begrijp dat het beleid betaalt, maar dat kan toch niet het enige antwoord zijn? Het is dus een mooie taak voor sociaal werkers om het verhaal van mensen in de marge naar het centrum te brengen. En duidelijk te

maken dat mensen van elkaar afhankelijk zijn ('interdependentie'), dat ook jij in een kwetsbare positie kan komen.

Meer praktisch kunnen sociaal werkers mensen die aan de 'goede' kant van het elastiek staan meer aanspreken én meer met hun samenwerken, zoals met de ondernemer van Juliana Plaza die maaltijden rond ging brengen. Er is veel solidariteitspotentieel in de samenleving, zeker nu. Maar mensen die de touwtjes in handen hebben kunnen door sociaal werkers ook meer aangesproken worden. Dat betekent: niet alleen degene met schulden ondersteunen, maar ook de overheid en de Wehkamp aanspreken. Niet alleen mensen in de bijstand helpen maar ook werkgevers verleiden om werk te maken. Niet alleen huisvesting regelen maar ook de huisjesmelkers aanwijzen.

De Franse wetenschapper Pierre Rosanvallon die veel over solidariteit heeft nagedacht zegt: als je niks van iemand weet kan je hem niet vertrouwen. Dus om het vertrouwen in de samenleving te vergroten, moet je de sociale kennis vergroten. Hij zegt: 'daar ligt een taak van de politiek, het onderwijs en de pers'. Ik zou willen toevoegen: dat zouden sociaal werkers ook moeten doen.

Door een sociologische verhalenverteller te worden voed je het gevoel van welbegrepen eigenbelang, zodat ook mensen bij wie het leven ze toelacht lotsverbondenheid erkennen. Maar spreek hen ook aan.

Subtiel ontmoeten

Elkaar ontmoeten – liefst op minder dan anderhalve meter - is cruciaal voor solidariteit. Het verkleint de sociale afstand en kan het onderling vertrouwen verbeteren. Sociaal werkers zijn vaak de verbindingsofficieren van de samenleving, het sociaal datingbureau. Voor het ervaren van lotsverbondenheid is het vaak beter om je niet te veel te richten op het expliciteren van allerlei normen en waarden maar om samen dingen te *doen*: minder woorden, meer daden.

In haar recente proefschrift *Building Belonging* onderzoekt Fenneke Wekker de ontmoetingspraktijken van een buurtrestaurant in een verkleurde wijk. De manager van het buurtrestaurant vertelde haar:

‘De groep buurtbewoners die hier komen zeggen “we wonen in Nederland, en het is ons land” – moeten leren hoe om te gaan met diversiteit, ze moeten de verhalen horen van Marokkaanse families. Dan gaan ze anders naar hun burens kijken, dan begrijpen ze meer van de problemen in de straat.’

Speciale avonden werden georganiseerd om tot een ‘nieuw wij’ te komen, inclusief het gezamenlijk kijken naar een video hierover. Tafeltjes werden zo geherscht dat de oude ‘blanke garde’ verspreid werd en mensen met verschillende achtergronden samen moesten eten. Maar wat gebeurde er? Juist door het benadrukken van ‘de anderen’, de mensen die ingesloten moesten worden, ontstond er een sterke lotsverbondenheid tussen de mensen met een ‘Nederlandse achtergrond’. Wekker schrijft dat bij ieder bezoek van de mensen met een migratieachtergrond het thuisgevoel in het buurthuis van de witte etnische Nederlanders toenam. Het werd steeds moeilijker om op gelijke voet deel te nemen, de scheidslijnen werden dieper. Geforceerde goedbedoelde ontmoetingen kunnen contra productief uitpakken. Wat nodig is, zijn subtiele kaders voor ontmoetingen.

Dat geldt ook voor ontmoetingen tussen ‘de sterke schouders’ en de ‘zwakkeren’ die hopelijk door de eersten worden opgetild. Wat daar lastig is, is dat als er weinig wederkerigheid is de rek eruit gaat. Iemand die aan het ‘overleven’ is, kan niet altijd wat terug doen voor een ander. Veel mensen in een kwetsbare positie zijn wantrouwend tegenover mensen die zij als ‘normaal’ zien. Mensen met sterke schouders hebben vaak een heel andere belevingswereld. Rutger Scholte ter Horst, ervaringsdeskundige van de GGZ zegt dat zij het hebben over hun huis, het werk en de vakantie. Terwijl hij het met lotgenoten heeft over “hoe kom je de dag door”? Het is bij andere mensen snel van ‘Héé kop op!, de zon schijnt straks weer. Die zeggen niet: “Bel me ook op als je je weer depressief voelt, dan kom ik langs, dan gaan we samen met de hond wandelen.’

Solidariteitspraktijken werken daarom alleen als sociale professionals bij kunnen springen als er een wederkerigheidstekort ontstaat. Contact leggen is belangrijk, maar niet voldoende. Het gaat om contacten te behouden. Beroepskrachten hebben wel die langere adem en geduld als ze er niet meteen

iets voor terug krijgen – al is dat ook lastiger geworden in de hedendaagse verzorgingsstaat.

Kortom, solidariteitspraktijken gaan om dingen *ongedwongen samen dingen doen*, waarbij sociaal werkers niet alleen de verbindingen moeten leggen maar ook het ‘wederkerigheidstekort’ moeten aanvullen, allemaal om de solidariteit te behouden.

Vertrouwen terugwinnen

Dat brengt me bij misschien wel de lastigste opdracht, het terugwinnen van het vertrouwen in de verzorgingsstaat, dus ook het vertrouwen in het sociale werk. Vertrouwen is een sprong in het diepe: het betekent dat mensen ervanuit gaan dat de andere partij hun belang voldoende serieus neemt. Vertrouwen in de overheid is afhankelijk van het vertrouwen van de representanten ervan, zegt de socioloog Giddens, dus bijvoorbeeld van sociaal werkers.

Maar er heerst juist veel wantrouwen. Bij ouderen met een migratieachtergrond die helemaal geen gebruik willen maken van de hulp en steun van de verzorgingsstaat. Voordat je het weet moet je vader naar een verpleeghuis en je kind naar een pleeggezin. Hun waarden, denken ze, worden ondergeschoffeld door professionals. We zien het ook bij jongvolwassenen met een LVB die we in de leerstoel volgen. ‘Ze verpissen m’n leven’, zeggen ze. De hulpverlening is niet de oplossing, maar het probleem. Sociaal werkers kunnen dan wel solidair zijn met de ‘zwakkeren’, maar stappen mensen in kwetsbare posities nog wel naar het sociaal werk?

De kern van het terugwinnen van vertrouwen ligt in de tijd nemen. Vertrouwen komt te voet en gaat te paard. Het is een relatie, en die heeft naast tijd ook continuïteit nodig. Wisselende contacten zijn uit den boze. Pas dus op met tijdelijke arbeidscontracten, doorverwijzen naar de volgende professional en het kortetermijndenken in gemeenten. Dat is makkelijker gezegd dan gedaan. Het vergt fikse hervormingen van de arbeidsmarkt, de organisatie van de zorg en het politieke systeem. Het terugwinnen van vertrouwen in de dienstverlening van de

overheid is gelegen in goed ‘face-to face- contact en persoonlijke relaties met professionals, schrijft Giddens.

Vertrouwen heroveren betekent ook meer informalisering in de professionalisering. Sociaal werkers zijn het hart van de verzorgingsstaat, maar zijn ze wel voldoende sensitief voor cliënten op het moment dat het werk tegelijkertijd bureaucratisch en gefragmenteerd is? Is er voldoende warmte? Sociaal werk is geen ‘contractberoep’ maar, om in Coronatermen te spreken, een contactberoep. In het sociaal werk zal tot in de lengte van dagen een levendig debat moeten zijn over afstand en nabijheid. Maar als je op dit moment het vertrouwen wil terugwinnen dan is nu wel de tijd om zélf een stap dichterbij te zetten. Dat betekent ‘er vaker zijn’, klaar staan, en laten zien, met kleine dingen, zegt Marie Kamphuis, dat je van nut bent voor de ander. Voor mensen met een GGZ-achtergrond, zoals Rutger, die nu zelfstandig in de wijk wonen is de bereikbaarheid van professionals in avonden en nachten cruciaal. Het beeld nu is dat van een verzorgingsstaat die er alleen is tijdens kantooruren.

En: als sociaal werkers hun werk goed kunnen doen voor mensen in kwetsbare posities zorgt dit voor meer vertrouwen in de overheid van iedereen, en uiteindelijk dus voor meer solidariteit.

Slot

De Coronacrisis kan een ervaring betekenen van zowel de formele als de informele solidariteit, omdat mensen misschien ervaren dat ze in het zelfde schuitje zitten. Maar solidariteit staat wel onder druk. Sociaal werkers hebben goede papieren om nu het verschil maken. Door sociologische verhalen te vertellen en de gegoede klasse aan te spreken, mensen subtiel met elkaar in contact te brengen én te houden, en het vertrouwen in de verzorgingsstaat terug te winnen. Ondanks de noodgedwongen fysieke afstand moeten we blijven streven naar meer dan 1,5 meter solidariteit.

Verder lezen

CBS (2015) *Sociale samenhang 2015. Wat ons bindt en verdeelt*. CBS

Engbersen, G. e.a (2020) *Heropening van de samenleving: de maatschappelijke impact van covid-19 in Amsterdam, Den Haag, Rotterdam & Nederland*. Rotterdam.

Kremer, M. A. Parys. L. Verplanke (2019) *Alledaagse attentheid in de superdiverse stad*. Amsterdam.

Kromhout, M. P van Echtelt en P. feijten (2020) *Sociaal domein op koers? Verwachtingen en resultaten van vijf jaar decentraal beleid*. Den Haag

Swaan, de. B (1989) *Zorg en de staat. Welzijn, onderwijs en gezondheidszorg in Europa en de Verenigde Staten in de nieuwe tijd*. Bert Bakker.